

İSLAM TARİHÇİLİĞİ VE TARİHLERİNE BİR BAKIŞ

Chikh BOUAMRANE*

Tercüme: Yrd. Doç. Dr. Nesimi YAZICI

GİRİŞ

İslâmın ilk dönemlerinde Tarih, daha ziyade biyografiler ve Hz. Peygamber'in müşriklere karşı yaptığı mücadelelerin bir anlatımı tarzında görülür. Yine bu sırada Hadis toplama ve Hadis Metodolojisi ile yakından ilişki içerisindeydi.¹ Çünkü, her ikisinde de söz konusu olan Hz. Peygamber'in hayatı ve faaliyetleriyle ilgili her türlü bilgi ve belgeyi toplamak ve yorumlamaktır. Bu sahada ilk metinler eksiksiz olarak korunamadıysa da, müteâkip dönemde bir çok müellif önemli belgeler toplayabilmiştir.

Hız. Peygamber'in bilinen ilk biyografisini (Sîre) **Muhammed İbn İshak** (Ö. 151 / 768) yazdı. Aynı konudaki 'klâsikleşen eserinde **İbn Hişam**, ondan geniş ölçüde iktibaslar yaptı. **İbn İshak**'ın *Sîre*'sinde; dünyanın yaratılışı, önceki peygamberler, Hz. Muhammed ve İslâmın gelişi, yayılışıyla ilgili bölümler yer alır. Kullanılan metod, müellifin ravîlerini titizlikle gösterdiği, şahadetlere, bilgilere aynen yer vermek şeklinde, Hadisin ayıdır. **İbn İshak**'ın eserinde kritikli analize çok nadiren tesadüf edilir.

Buna karşılık *Sîretu İbn Hişam* adlı meşhur eserinde **İbn Hişam** (Ö.218 / 833) lüzumlu düzeltmeleri yapar.² Bu eserde efsanelere ve doğruluğu şüpheli şüirlere yer verilmez. Hz. Peygamber'in yaptıkları ve tutumları büyük bir titizlikle kaydedilmiş, savaşları teferruatlı bir biçimde gösterilmiştir.

Ehl-i Kitaba ve sözlü nakillere dayanan Yemenli müellif **Vehb İbn Münebbih** (Ö. 110 / 728)'in eserinde efsanevî hikâyeler ve olaylara az

* Bu makale "*Panorama de la Pensée Islamique*" (Paris, 1984) adlı eserin 252-264. sayfaları arasında yer almaktadır.

1 Bkz. Bu makalenin yayınlandığı eserin Birinci Bölümü: "**C. Bouamrane, L'exégèse et la tradition**, s. 15-35."

2 Kahire, 1937, 4 cilt.

veya çok doğru olarak yer verilir. **Vehb İbn Münebbih**, kendi hemşch-
rileri olan hristiyan ve yahudilerden mukaddes kitaplardaki efsaneleri
öğrenmişti. *Kitâbu'l-Mübedâ* kaybolmuşsa da, **İbn Kuteybe** ve **Taberî**
gibi daha sonraki tarihçilerin eserlerinde, bazı kısımlarını bulmak
mümkündür. Her ne kadar kalıcı bir tesir bırakmışsa da, **Vehb İbn**
Münebbih güvenilir bir tarihçi olarak kabul edilemez.³ H. III / M. IX.
yüzyıldan itibaren ise ilk tarihçiler ortaya çıkar ve geniş ilgi uyandıran
eserler telif ederler.

İSLÂM DÜNYASININ İLK TARİHÇİLERİ

H. III / M. IX. yüzyılda, esas olarak **el-Vakîdî**, **İbn Sa'd**, **el-**
Belazurî, **el-Yakubî** ve **et-Taberî**'yi zikretmek gerekir. Bu bölümde biz,
onların, dikkat çekici özelliklerini göstermeye çalışarak, kısaca gözden
geçireceğiz.

El-Vakîdî (Ö. 207 / 823), **Vehb İbn Münebbih**'inkinden daha titiz
ve daha metotlu bir *Megazî* (Peygamber'in seferleri) yazardır.
El-Vakîdî kaynaklarını gösterir ve olayları mümkün olan oranda ek-
siksiz nakleder. Gerekliyorsa Kur'an'dan referans gösterir. O, efsane
ve popüler anlatımlara yer vermez. Eseri için malzeme toplamak üzere
Arabistan, Suriye ve Irak'ta seyahatler yapmıştır.

İbn Sa'd (Ö. 230 / 840) *Tabakât* (Sınıflar) şeklinde biyografik
eserlere öncülük etti. Eseri *Kitabu't-Tabakâti'l-Kübrâ* adını taşır. Bi-
rinci bölümde, kendinden önceki çalışmalara dayanarak, Hz. Peygam-
ber'in biyografisini verir. **İbn Sa'd**, gerek Hz. Peygamber'e gönderilen
elçiler, gerekse onun tarafından gönderilenler hakkında geniş bilgi vere-
rek Vakîdî'yi tamamlar. İslâmdan önceki dönemle ilgili bilgi verirken,
Peygamberler Tarihini İslâmın gelişiyile sınırlandırır. Eserin öteki hö-
lümünde, Hz. Peygamber'in üstün özellikleri ve görevini açık bir şe-
kilde ortaya koyan işaretler üzerinde durur. Bundan sonra, Hz. Pey-
gamber'in hayatının önemli bölümlerini belirtir.

Belazurî (Ö. 279 / 892) İslâm Tarihini bir bütün olarak, başlan-
gıcından Bağdad'da bizzat şehidi olduğu Abbasiler dönemine kadar,
ele alır. Onda Vakîdî ve İbn Sa'd'ın tesiri görülürse de, Belazurî, on-
ları geçmeyi hedeflemiştir. Onun başlıca çalışması, iki önemli eserden
oluşur: *Kitâbu Futûhu'l-Buldân* ve *Kitâbu Ensâbi'l-Eşraf*. Belazurî'yi

3 A. el-Dürî, *Bahs fi Neş'eti'l-Tarih*, Beyrut, 1960, s. 25-27.

şöhrete ulaştıran birinci eserdir.⁴ Bu kitabında yazar, doğrudan doğruya yaşayanlardan, bilginlerden ve mesûliyet mevkiinden bulunan politik kişilerden belgeler getirmiştir. O, bu eseri hazırlarken, bir çok kişiyle ilişki kurmuş ve kesin bilgiler elde etmiştir. Onu hayatın her yönü; kültür, ekonomi, politika, sosyal hareketler ilgilendirmiştir. Nihayet Belazurî, kullandığı malzeme arasında daima bir seçim yapmış ve kendi kritikçi zihniyetini dikkatle kullanmıştır. Dönemin baskılarına rağmen, mümkün olan ölçüde objektif kalmaya gayret sarfetmiştir.⁵

El-Yakubî (Ö. 284/897) Tarihi başlı başına bir bilim dalı olarak kabul eder. Eserlerinde,⁶ önceki ve dönemi toplumlarına geniş bir yer ayırır. Yunanistan, İran, Türkiye, Çin... ile ilgili belgeler verir ve yabancı belgelerin Arapça tercümelerine müracaat eder. Nihayet başlangıcından 259/872 yılına kadar, sene sene, İslâm Tarihini ortaya koyar. El-Yakubî, faydalandığı kaynakları gösterir ve onları kritik eder. Olayların yorumunu beğenmezse onları çıkarmakta tereddüt etmez. Tarafsız kalmaya gayret gösterirken, dördüncü halife Ali taraftarlarına karşı sempatisini, bunun yanında Abbasilere karşı da toleransını ifade eder. Nihayet o, eserinde, tarihî ve coğrafi verilerden, birlikte istifade eder.

Et-Taberî (Ö. 310/923) bu ilk dönem tarihçilerinin en meşhuru- dur. Taberî, müteaddit ciltlerden oluşan ve sene esasına göre düzenlenmiş olan, abidevi bir eserin, *Tarihu'r-Ruşûl ve'l-Mulûk*'un müellifidir.⁷ Aynı zamanda Kur'an müfessiri olarak tanınır.⁸ O, rivayet zincirlerini inceleyerek, Hadisteki kritik metodunun Tarihte de geçerliliğini kabul etmiş ve uygulamıştır. Bu sebeple de, şu veya bu rivayeti kabul veyahut da red konusunda kendi şahsî görüşünü, ancak ender durumlarda ortaya koymuştur. **İbn Haldun**, onu bazı defa, gerçeğe uymaz gibi görünen veya içinde zıtlıklar bulunan anlatımları kabul etmekle tenkit eder. Taberî, aynı zamanda, kendi çağdaşlarının şahadetlerine de müracaat etmiştir. Bu sebeple de ikamet ettiği Bağdad'dan başlamak üzere Irak, Suriye ve Mısır'ı içine alan bir dizi seyahat yapmıştır. **Belazurî** ve **Yakubî**' de olduğu gibi onun da, geniş bir tarih görüşü vardır ve Tarihin bütün-

4 de Geoge tarafından Leiden, 1863-1866'da 3 cilt olarak yayımlandı. Kahire'de 1901 ve 1932'de neşredildi. *Ph. Hitti* tarafından İngilizce'ye çevrilerek New York 1916'da basıldı. **O. Rescher** tarafından (2 cilt) Almancaya çevrildi.

5 S. el-Münecced, *A'lâmu't-Tarih*, Beyrut, 1959-1960, 2 cilt; A. el-Dûri, A.g.e., s. 50.

6 *Kitabu'l-Buldan*, W. Juynboll; *Tarih*, Th. Houtsama tarafından yayımlandı.

7 Kahire'de 10 cilt halinde yayımlandı. Fransızca tercümesi, Farsça çeviriye dayanılarak Sindbad yayınevi tarafından tekrar (Paris 1979-1984) 6 cilt olarak yayımlandı.

8 Bkz. Bu makalenin yayımlandığı eserin Birinci Bölümü.

lügüne inanır, bunu da her zaman belirtir. Taberî, Antikiteyi ve 302 / 915'ye kadarki İslâmî dönemi incelemiştir.⁹ Eseri, *Tarihu'r-Rusûl ve'l-Mulûk*, araştırmacı ve ilim adamları için kendisinden vazgeçilemez bir kaynak olarak durmaktadır.

H. III-IV / M. IX-X. asırda yaşamış ve İslâm Tarihini sağlam temeller üzerine oturtmuş olan bu ilk serî müellifler el-Mes'ûdî (Ö. 345 / 957) ile tamamlanır. Mes'ûdî, doğum yeri olan Bağdad'da yerleşmiş ve İslâm ülkesinin doğusunda ve Asya'da kendisine geniş gözlemler yapma imkânı veren bir çok seyahetleri gerçekleştirmiştir. Mes'ûdî'yi şöhrete ulaştıran iki önemli eser, *Murucu'z-Zehab*¹⁰ ve *Kitabu't-Tenbih*'i yazmıştır. O, okuyucularını eğlendirmek gayesiyle, çok çeşitli kaynaklar kullanmış ve olayların düzenli bir biçimde anlatımı yanında, çoğu defa tuhaf anlatımlara ve hikâyelere eserlerinde yer ayırmıştır. Onun *Murucu'z-Zehab*'i dikkat çekici bir edebî eser örneği özelliğindedir.

H. V-VIII / M. XI-XIV. YÜZYILLAR ARASINDAKİ TARİHÇİLER

H. V / M. XI. yüzyıldan itibaren Tarih araştırmaları sayıca artmış ve çeşitlenmiştir. Bu sırada dünya tarihi ile ilgili çalışmalar görüldüğü gibi, bir milletin veya bölgenin tarihini ele alan araştırmalar da görülür. Tarihçiler çeşitli metodları dikkatle uygulamışlardır. Bir kısmı **Yakubî** ve **Taberî**'nin yolunu takip ederken, diğerleri özellikle kendi ülkeleri veya şehirlerinin tarihleriyle meşgul olmuş, bir diğer grup tarihçi ise değişik kategoriler içinde yer alan bilginler, hakimler, şairler, ileri gelen görevliler veya emirlerle ilgilenmişlerdir. Biz burada, bu değişik anlayışlar çerçevesi içerisinde, eserleri klasikleşmiş, en meşhur tarihçileri göstermeye çalışacağız.

İbn Said el-Endulûsî (Ö. 426 / 1034), Tuleytula'da kadıdır ve *Ta-bakûtü'l-Ümem* adlı eserin müellifidir. Bu eserde el-Endulûsî, kendi dönemine kadar medeniyetin geniş bir tablosunu çizmiştir.¹¹ Kendisi çeşitli toplumları incelemiş ve ilim alanında ilerlemişlerle bu sahada yetersiz olanları göstermiştir. Birinci grup içinde, Hindlileri, İranlıları, Keldanileri, Yunanlıları, Yahudileri ve Arapları sayarak, onların ilim-

9 A. el-Dürî, A.g.e., s. 55-56.

10 Kahire'de yayımlandı; Fransızcaya çevrili: B. de Meynard ve P. de Courteille, *Les prairies d'or*, Paris, 1861-1877, 9 c.: *Kitabu't-Tenbih*'in Fransızcaya çevrili: Carra de Vaux, *Le livre de l'avertissement*. Paris, 1897.

11 Beyrut ve Kahire'de neşredildi. Fransızcaya çevrili: R. Blachère, *Catégories des nations*, Paris, 1935.

lerin gelişmesine olan müsbet katkılarını belirtmiştir. *Tabakatu'l-Ümem*'in değeri, daha sonra, özellikle **el-Kıftî**, **İbn Ebi Usaybia** ve **İbnu'l-İbrî (Bar Hebraues)** gibi ilim tarihçileri tarafından kaynak olarak kullanılmış olmasıyla ortaya çıkar.

İbn Hayyân (Ö. 469 / 1076), **İbn Saîd**'in çağdaşı, müslüman İspanya'nın tarihçisidir. **İbn Hayyân** ancak bazı bölümleri bize ulaşabilen *Kitabu'l-Muktebes fi Tarihi'l-Endülüs*¹² ve *El-Kitabu'l-Metin*'in müellifidir. O, olayları olduğu gibi, olumsuz yönlerini saklamaya çalışmadan, ortaya koymuştur. Kurtuba Emevî Emirliğine sempatisini gizlememekle birlikte, objektif olmaya gayret sarfetmiştir.

Endülüslü diğer bir alim de, doğumyeri olan Mayorka'ya nisbetle **el-Mayorkî** diye de adlandırılan **el-Humeydî** (Ö. 488 / 1095)'dir. Önce Kurtuba'da kalmış ve **İbn Hazm**'dan okumuş, daha sonra ise, memleketindeki karışıklıklar dolayısıyla Doğuya hicret etmek zorunda kalarak kesin olarak Bağdad'da yerleşmiştir. Hadisçidir, kendisine çok şey borçlu olduğu **İbn Hayyân**'ın eserinin hatırasına, *Cedvetü'l-Muktebis* diye adlandırılan ve İspanyadaki alimlerin hayatlarını içeren bir eser meydana getirmiştir.¹³ *Cedvetü'l-Muktebis* bir kaç ciltten oluşur. Birinci bölüm giriş şeklinde düzenlenmiş; diğerlerinde ise, alfabetik düzen içerisinde, başlıca hadisçilerin, hukukçuların, politikacı ve askerlerin biyografileri verilmiştir. Eser bine yakın maddeyi (biyografiyi) içerir. **El-Humeydî**'nin halefleri, özellikle de, *Kitabu's-Sıla*'sında **İbn Başkuval**, *Nefahât*'ında **İbn Hallikân** ve *Nefhu't-Tıbb*'ında **el-Mekkârî** onu sürekli olarak kaynak göstermişlerdir.

İbn Asâkir (Ö. 571 / 1176), *Tarih-i Dimaşk*, Şam Tarihi adlı dev eseriyle dikkati çeker. Kendisi Şam'da yaşamış ve önce Ümeyye Camiinde sonra bu gaye ile kurulmuş olan medresede Hadis dersleri vermiştir. **İbn Asâkir**, Eyyubî idarecileri ile iyi münasebetler içinde bulunmuş, fakat idarî veya politik görevler üstlenmemiştir. Meşhur Selahaddin onun cenaze töreninde hazır bulunmuştur. Şam Tarihi, **Hatib el-Bağdadî**'nin (Ö. 463 / 1071) yazmış olduğu *Bağdad Tarihi*'nden etkilenmiş, fakat ondan daha geliştirilmiştir. İlk iki cilt doğrudan doğruya Şam'a ve oradaki tarihî yapılara ayrılırken, diğer ciltlerde; şehrin, peygamberler, emirler, idareciler, hadisçiler, kadılar, dâniciler ve şairler gibi önemli

12 Kahire'de neşredildi.

13 Kahire'de neşredildi, 1935. Bkz. A. Gonzales Palencia, *Historia de la literatura arabigo-española*, Madrid. Bu eser Hüseyin Münis tarafından Arapçaya çevrildi. Kahire, 1955.

şahsiyetlerinin hayatları verilmiştir. **İbn Asâkir**'in sözlü şahadetlerden faydalanmada, Hadis metodundan etkilendiği görülür.¹⁴

İbnu'l-Esîr (Ö. 630 / 1233), *el-Kitabu'l-Kâmil fi't-Tarih* veya Tarih konusunda mükemmel kitap'ın müellifidir.¹⁵ Irak'ta el-Cezîre'de edebiyatçı bir aileye mensuptur ve bu nedenle de zaman zaman *el-Cezîri* diye adlandırılmıştır. İbnu'l-Esîr aynı zamanda da Hz. Peygamber'in sahabelerinden 7500'ünün hayatını içeren *Usdu'l-Gâbe* adlı biyografik bir eserin de müellifidir. Onun birinci kitabı İslâm dünyasının 628 / 1231'e kadar olan dönemini içeren genel tarihidir.¹⁶ **İbnu'l-Esîr**, çok geniş bir dokümantasyona dayanarak, olayları metodik bir biçimde ortaya koymuştur. Müellifin, bu derece geniş bir eserde kaçınılmaz olan bazı hatalarına rağmen, kitabı dikkatli ve tarafsız bir inceleme olarak karşımıza çıkar.

İbnu'l-İbrî (Ö. 1286), yahudilikten hıristiyanlığa geçmesinden sonra, **Bar Hebraeus** adıyla meşhur olmuştur. Birçok dili gayet iyi bilen bir kilise adamıdır. Suriye kilisesi tarihini işleyen bir kronik ve Taberi'yi örnek alarak, *Muhtasarı Tarihi'd-Düvel*¹⁷ adıyla, özlü bir dünya tarihi yazmıştır. Sağlam kaynaklara dayanmıştır ve eseri, bugün bile müracaat edilebilir kaynaklar arasında bulunmaktadır.

Ebu'l-Fidâ (Ö. 732 / 1331) bilhassa İbnu'l-Esîr'i kaynak olarak kullanmış ve *el-Muhtasar fi Tarihi'l-Beşer*¹⁸ adıyla özlü bir dünya tarihi kaleme almıştır. Ebu'l-Fidâ aynı zamanda Coğrafya sahasındaki önemli eseriyle de, *Takvimü'l-Buldân*'ıyla da tanınır. Onun tarihi, Eyyubîler döneminde idarecilik yaptığı Hama'da ölmesinden iki yıl öncesine, 729 / 1329'a kadar gelir.

İBN HALDUN VE İLMİ TARİH

Hiç şüphesiz **İbn Haldun** (Ö. 808 / 1406) en büyük müslüman tarihçidir ve onun eseri, son senelerde, bir çok araştırmaya konu teşkil et-

14 Bkz. Bu makalenin yayınlandığı eserin Birinci Bölümü.

15 **J. Sauvaget**, *Historiens arabes*, Paris, 1946, s. 113'te bu kitabın ismi "*Livre parfait sur l'histoire*" olarak çevrilmiştir.

16 **J. Tornberg**, Leiden, 1851-1876, 14 cilt olarak yayınlandı. Ayrıca Kahire'de neşredildi.

17 İstanbul'da yayınlandı. Fransızcaya *Noël des Vergers* (*Abrégé de l'histoire universelle*, Paris, 1834); İngilizceye **W. Murray** tarafından çevrildi ve Londra'da basıldı.

18 İstanbul 1286. **Ebu'l-Fidâ**'nın *Takvimü'l-Buldân*'ı da **Reinauld** ve **de Slane** tarafından neşredildi. (Paris 1840); Daha sonra (1848) Fransızca çevirisi de neşredildi.

miştir.¹⁹ **İbn Haldun** özellikle *Mukaddime*²⁰ veya Dünya tarihi üzerine görüşler adı verilebilecek olan eserinde ortaya koyduğu, kendisine has Tarih Felsefesiyle dikkati çeker. Onun Tarih saahasındaki eseri, ismini tam olarak belirtmek gerekirse, *Kitabu'l-İber* veya ibretler kitabı²¹ ismini taşır. Bu eserin ilk cildini teşkil eden ve şüphesiz eserin tamamına nazaran başlı başına büyük bir değer olan *Mukaddime*, altı büyük bölümü içerir: Birinci bölümde; beşerî ve tabii coğrafya ele alınır. İkincide, göçebe ve yerleşik hayatın çeşitli yönleri belirtilir. Üçüncü bölümde, devlet, devletin temel taşları ve gelişmesi anlatılır; dördüncü bölümde ise devletlerin refah ve düşüş dönemleri konu edilir. Beşinci bölüm, ekonomik problemlerle ilgilidir. Altıncı bölüm ise; ilimleri, sınıflandırılmalarını ve gelişmelerini ele alır. *İbn Haldun* yalnız olayları anlatan bir tarihçilikten yana değildir. O aynı zamanda, olayların sebeplerinin de araştırılmasını ve açıklanmasını ister. Bu konuda; "Olayların kendileri kadar onları şekillendiren sebepleri de bulmak gerekir."²² der. *İbn Haldun*, esasî kritiğe dayanan metodunu, uzun uzun açıklar. Aynı zamanda da bu konuda, kendinden önceki tarihçilere tarizlerde bulunur. Onların çoğu "zamanlarının olaylarını yazmak ve yaşadıkları dönemi tarihe aktarmakla yetinirler..."²³

19 *İbn Haldun*'la ilgili önemli çalışmalar yapılmış bulunmaktadır. Bir çok kongre ve kolekyum, düzenli bir biçimde, onunla ilgili çalışma yapanları bir araya getirmiştir. *İbn Haldun*'la ilgili çok önemli çalışmalardan bir kaç örnek:

İbn Khaldun, *Voyage d'Occident et d'Orient*, Fransızcaya çev: **A. Cheddadi**, Paris, 1980.
Lacoste Y., *Ibn Khaldun, Naissance de l'Histoire, passé du tiers monde*, Paris, 1966.

Lahbabi A., *Ibn Khaldûn*, Paris, 1968.

Mahdi M., *Ibn Khaldûn's Philosophy*, Londres, 1957.

Megherbi H., *La Sociologie d'Ibn Khaldûn*, Alger, Sned éd.

Meziane A., *Nazariyyât Ibn Khaldûn al-iqtisâdiyya (Les théories économiques d'Ibn Khaldûn)*, Alger, 1981, Sned éd.

Nassar N., *La pensee réaliste d'Ibn Khaldûn*, Paris, 1967.

Talbi M., *Ibn Khaldûn et l'histoire*, Tunis, 1973, MTE éd.

20 Kahire'de neşredildi. Fransızcaya önce **de Slane** tarafından, sonra **V. Monteil** tarafından çevrildi. (*Al-Muqaddima ou discours sur l'histoire universelle*, Beyrut, 1967, c. I-III). Bu tercüme Paris'te 1978'de **Sindbad** tarafından tekrar neşredildi.

21 Kahire'de 7 cilt olarak yayımlandı. Mağrib'le ilgili bölümleri *Histoire des Berbères* adıyla **de Slane** tarafından Fransızcaya çevrilerek Paris, 1925'de 4 cilt olarak basıldı. Bu baskı 1978'de yine Paris'te tekrarlandı.

22 *Mukaddime*, **V. Monteil** çevirisi, c. I, s. II. Biz burada *Mukaddime*'yi kaynak olarak gösterdiğimizde, aksine bir işaret bulunmadıkça, **Sindbad**'inkini değil, onun Beyrut baskısını kullandık. Bununla birlikte, bazı müellifler **de Slane**'nin çevirisine de dayanırları.

Doğruluğu şüpheli durumları gerçekmiş gibi kabul ederler. Örnek vermek gerekirse, *Mes'ûdi*, Musa'nın ordusunda 600.000 asker bulunduğunu söyler.²⁴ Halbuki gerçek asker sayısının en fazla 12.000 olması gerekir. Bu sayı, İsrail oğullarının en kuvvetli olduğu dönemde, Süleyman'ın ordusunda bulunan asker mevcududur. *Taberî*, Halife Me'mun'un genç *Bûrân*'la²⁵ evlenmesi konusunda tuhaf bir hikaye nakleder. *El-Bekrî* (Ö. 487 / 1094) ise 10.000 kapısı bulunan bir şehirden bahseder.²⁶ **İbn Haldun**, şüpheli bütün bilgileri atmak, tenkit espirisine ve objektiviteye sahip olduğunu göstermek gerekir,²⁷ der. Bir başka defa, "yalanın kötülüğüyle, akhın aydınlığında mücadele etmek gerektiğini" ifade eder.²⁸ **İbn Haldun**'dan sonra ilmî tarihçiliğin temelleri açıkça ortaya koymuştur.²⁹

ANSİKLOPEDİK SÖZLÜKLER

Tarihî ve Coğrafi sözlükler erken dönemlerden itibaren görünmeye başlar. En meşhurları ise, **Yakût** ve **İbn Hallikân**'inkilerdir. Biyografik eserler sayıca artar ve *Tabakât* veyahutta hadisçiler, fihkî ekoller, kadılar, mutasavvıflar, idareciler, halifeler tarihleri tarzında şekillenir.

Yakût el-Hamavî (Ö. 626 / 1229), sahalarında otorite olan ve bir çok ciltten oluşan iki büyük sözlükle, *Mu'cemu'l-Buldân* ve *Mu'cemu'l-Udebâ* adlı eserleriyle tanınır. Bu sonuncusu, öyle bir eserdir ki, bir ömrü ona adamak gerekmiştir. Birinci eser ise,³⁰ Coğrafya, Tarih, Antopoloji ve Tabii bilimler üzerine önemli bilgiler verir. **Yakut** bu eserine malzeme toplamak için İran, Arabistan, Irak ve Mısır'a seyahat etmiştir. Suriye'de Halep'te yerleşmiş, alimler ve tarihçilerle münasebette bulunmuştur. Bu arada, o sırada, nazırlık yapan **el-Kiftî** ile yakın arkadaşlık ilişkisi içindedir. Nitekim sözlüğünü de ona ithaf etmiştir. Her bir şehir için; önce ismini gösterir, sonra abidelerini, zenginliklerini belirtir; tarihini, halkını anlatır, yazar ve meşhur adamlarını sayar.

24 A.g.e., s. 16-17.

25 A.g.e., s. 338.

26 A.g.e., s. 73.

27 A.g.e., s. 13.

28 A.g.e., s. 6.

29 Bu makaleyi müteâkip *Louis Gardet* tarafından kaleme alınan "*Actualité d'Ibn Khaldûn*" başlıklı bölümde de (s. 265-280) **İbn Haldun** geniş bir biçimde incelenmiştir.

30 *Margholiouth*, tarafından 20 cilt olarak Kahire'de yayınlandı. *Mucemu'l-Udebâ* Kahire'de 10 cilt olarak basılmış olup, özellikle Edebiyatla ilgilidir.

Yakût, kullandığı kaynakları katı bir tenkit süzgecinden geçirir ve bir nakil veya şahadetten şüphe ederse, onu tereddüt etmeden atar. O, kendinden öncekilerin çalışmalarından istifade etmiş ve gerektiğinde onların hatalarını düzeltmiştir. Yer ve şahıs isimlerini kendine özgü bir dikkatle belirlemiştir. Onun bu sözlüğü, halâ ilk sırada bir kaynak olmaya devam etmektedir.

İbn Hallikân (Ö. 681 / 1282) ansiklopedik sözlüğünü önce Şam'da, daha sonra da Kahire'de kadılık görevini yaptığı sıralarda hazırlamaya başladı. *Vefeyâtü'l-Ağyân* veya Meşhur adamların kısa hayat öyküleri³¹ adını taşıyan bu sözlük, alfabetik sıraya göre düzenlenmiş, 865 maddeden oluşur. III / IX. yüzyıldan başlayıp, müellifin yaşadığı döneme kadar gelir. Daha önceki çalışmalarda ele alındığı için, Hz. Peygamber'in dönemi ve II / VIII. yüzyıla yer vermez. Her bir biyografi için müellif; o kişinin doğum yerini, memleketini, şayet biliniyorsa doğum ve ölüm tarihini belirtir. Kişiliğinin en belirgin özelliklerini ortaya koyar, çalışmasını ve eserini zikreder. **İbn Hallikân**'ın kaynakları; rivayetler, kendisine ulaşan şahadetler ve doğrudan doğruya yapmış olduğu tesbitlerdir. Bunlar yanında, aynı zamanda da o, tarih kitaplarından, biyografik belgelerden ve şiir kitaplarından da istifade etmiştir.³² *Vefeyâtü'l-Ağyân*, çok büyük ilgi toplamış bir çalışmadır.

Sürekli olarak müracaat kitabı olma niteliğini koruyan ve örnek alınan büyük ansiklopedik sözlüklerden başka,³³ bir çok bibliyografik eser de, değişik ülke ve şehirlerin, değişik zamanların önemli kişi ve bilginlerine ayrılmıştır. Örnek olarak; **İbnu'l-Faradî** (Ö. 403 / 1013) nin hemşehrileri **İbn Başkuvâl** (Ö. 568 / 1183) ve **İbnu'l-Abbâr** (Ö. 658 / 1260) tarafından tamamlanan Endülüslü alimlerin tarihi (*Tarihü Ulemâi'l-Endülüs*) adlı eserini,³⁴ **İbn Ebi Usaybia**'nın (Ö. 668 / 1270) Filozof ve hekimlerin sınıfları. (*Tabakâtu'l-Etibbâ*)³⁵ adlı eserlerini saymak mümkündür. XI / XVII. yüzyıllarda **Hacı Halife** (Ö. 1067 / 1657) çok faydalı bir bibliyografik eser olan *Keşfu'z-Zunûn*'unu meydana getirmiştir.³⁶

31 Kahire'de bir çok cilt halinde basıldı. De Slane tarafından çevrildi. (Paris, 1843-1871).

32 S. el-Münceed, A.g.e., c. I, s. 139-140.

33 U.R. Kahhâle, *Mu'cemu'l-Müellifin*, yakın geçmişte Şam'da 14 cilt olarak basıldı.

34 *Tarihü Ulemâi'l-Endülüs* Kahire'de basıldı.

35 Kahire'de ve Beyrut'ta (1975) neşredildi.

36 *Keşfu'z-Zunûn* (Şüphelerin aydınlatılması: *L'eclaircissement des doutes*), İstanbul, 1941-1943, 2 cilt.

Bazı müellifler ise **Usâme**³⁷ **İbn Munkiz** (Ö. 584 / 1188) ve **İbn Haldun**³⁸ örneğinde olduğu gibi kendi entellektüel veya politik hayatlarını bizzat kaleme almışlardır. **Usâme**, (Kuzey Suriye) Şeyzer Emiridir ve Haçlılara karşı seferlere iştirak ederek, onlar hakkında doğrudan bilgilere sahip olmuştur. **İbn Haldun** ise, İspanya, Mağrib ve Doğudaki birçok emir sarayında bulunmuş ve önemli bir rol oynamıştır. O aynı zamanda kendi döneminin kültürel ve politik hayatını faydalı bir biçimde nakletmiştir.

İBN HALDUNDAN SONRA TARİH ÇALIŞMALARI

İbn Haldun'dan sonra Tarih çalışmaları, bir bölgenin veya bir ülkenin tarihinin incelenmesiyle sınırlandırıldı. Umumî dünya tarihi, az veya çok değişen oranda yerini millî ve bölgevî tarihlere bıraktı. Bu şekiller içinde geniş ilgi uyandıranlar arasında *el-Makrizî*, *es-Sadi* ve *el-Mekkarî*'nin çalışmalarını saymak mümkündür.

H. IX / M. XV. yüzyılda *el-Makrizî* (Ö. 845 / 1442) özellikle Mısır'la ilgilendi. Kendisi Kahire'de kadı ve müderris olarak görev yaptı, böylece de eseri *Kitabu'l-Hutat*'ı³⁹ yazmak için mahallinde belgelere sahip oldu. Önce Mısır hakkında yazılanların hepsini okudu, sonra bütün mesâisini kitabının telifine tahsis etmek gayesiyle görevlerini bırakmaya karar verdi. Başka kaynaklarda ihmal edilmiş bir çok yazma topladı ve bölgeleri, şehirleri, olayları ve günlük hayatı yazdı. Aynı zamanda kültür, ekonomi, maliye ile ilgilendi.

H. XI / M. XVII. yüzyılda, **Abdurrahman es-Sadi** (Ö. 1076 / 1665), Tombukto'da yaşadı ve *Tarihu's-Sudan*'ı yazdı.⁴⁰ O, genelde Batı Afrika'nın, özelde de Soughai Krallığının tarihçisidir. Kadılık görevinde bulunmuş ve ülkesiyle onun idarecileri hakkında sağlam bilgilere sahip olmuştur. **Es-Sadi**, Tombukto'nun tarihini, abidelerini, alimlerini ve mutasavvıflarını, aynı zamanda da bölgenin önemli yerleşim merkezlerini ortaya koyar. Bir çok başlık çeşitli idarecilere tahsis edilmiştir.

37 *Kitabu'l-İ'tibar (Le livre de la considération)* H. Derenbourg tarafından Fransızcaya çevrilerek Paris, 1886'da neşredildi. İngilizce tercümesi Ph. Hitti, New York, 1929.

38 Sindbad Yayınevi tarafından *Voyage d'Orient et d'Occident* adıyla Paris, 1980'de yayınlamıştır.

39 Kahire, 1911-1927, 5 cilt. Daha sonra defalarca basıldı.

40 **Es-Sadi**'nin *Tarihu's-Sudan*'ı Fransızcaya çevrilerek O. Houdas tarafından Paris 1913-14'te yayımlandı. İkinci yayını Adrien-Maisonneuve tarafından Paris, 1980'de yapıldı.

Es-Sadi'nin eseri, XVI ve XVII. yüzyıl Afrikasının önemli bir bölümünü tanımamıza imkân verir.⁴¹

El-Mekkarî (Ö. 1041 / 1632), Müslüman İspanya üzerine, *Nefhu't-Tıb* adını taşıyan bir tarih ve edebiyat ansiklopedisi kaleme almıştır. Tlemsen asıllıdır ve Kahire'de yerleşmiştir. Eserinde Gırnatalı tarihçi ve İbn Haldun'un çağdaşı olan *Lisanu'd-Din İbnu'l-Hatib* (Ö. 776 / 1374)'e geniş bir bölüm ayırmıştır. Bu eserde, müslüman İspanya'nın tarih ve kültürüyle ilgili önemli ip uçları bulunur.⁴²

SEYAHATNAMELER

Müslüman bilginler, bazen hac, yapmak üzere Mekke'ye bazen bilgilerini arttırmak üzere değişik merkezlere, bazen da her iki amacı bir arada gerçekleştirmek üzere, bir çok seyahatler yaptılar. Çoğu defa da, bu seyahatlarındaki izlenimlerini, gözlemlerini bir kitapta topladılar. Bu seyahatnameler (Rıhla) çok önemli bilgileri ihtiva ederler. Bu tarz eserlerde; tarih, coğrafya, eğitim ve antropoloji için önemli miktarda malzeme bulunur. Bizim burada, sahip olduğumuz bütün seyahatnameleri ele almamız imkânı bulunmamaktadır. Bununla birlikte içlerinden en önemlilerini, *Birunî*, *İbn Cübeyr* ve *İbn Battuta*'nıkini zikredebiliriz.

H. V / M. XI. yüzyılda, *el-Birunî* (Ö. 442 / 1050) Gazneli Mahmud (Afganistan)'la birlikte, onun Hind seferi sırasında Ortaasya ve Hindistan'ı dolaştı. Bu sırada bu ülke az tanınıyordu. Burada gördüklerini, izlenimlerini, bölgenin tanınması açısından önemli bir kaynak olan *Kitab fi Tahkik mâ li'l-Hind* adlı eserinde topladı.⁴³ Müellif bu eserde, ülkenin coğrafi ve sosyo-kültürel durumunu ortaya koyar. Ayrıca da dinî ve felsefî görüşlerini, ilim ve edebiyattaki gelişmeleri, kanunların sistemini, astrolojiyi açıklar. Genel olarak da, kullandığı kaynakları geniş bir biçimde sayar. Halkı iyi tanıyabilmek için onların dilini, Sanskritçeyi öğrenmiştir. Ayrıca da *el-Birunî*, burada gördükleriyle

41 Burada ayrıca Mahmud Kâfi'nin (ö. 1593) *Tarihu'l-Fetas* adlı, oğulları tarafından tamamlanmış olan eserini hatırlamak gerekir. Fransızcaya O. Hour'as ve M. Delafosse tarafından çevrilmiş (Paris, 1913-14); Adrien-Maisonneuve tarafından 1980'de ikinci defa neşredilmiştir.

42 Kahire'de 9 cilt olarak neşredildi. R. Dozy ve diğer bazı müellifler tarafından *Analectas sur l'histoire et la littérature des Arabes d'Espagne* ismi altında kısmen tercüme edildi. Leiden, 1851-1861.

43 -*Kitâb fi Tahkik mâ li'l- Hind*, Sachau tarafından Londra 1887 de neşredildi. Aynı müellif iki cilt halinde 1888'de İngilizceye çevirdi. 1910'da ikinci defa neşredildi. 1962'de Lahor'da tekrar yayımlandı.

İslâm ülkelerinin durumunu mukayese eder ve kendi görüşlerini açıklar.

H. VI / M. XII. yüzyılda **İbn Cübeyr** (Ö. 614 / 1217) hac yapmaya niyet etti. İspanya'dan başlayıp Doğuya uzanan bu seyahatini *Rihletü'l-Kinani* veya *Rihletu İbn Cübeyr* adıyla tanınan meşhur bir seyahatnamede (Rihla) yazdı.⁴⁴ Bu uzun seyahatinde **İbn Cübeyr**, İskenderiye, Mekke, Irak, Suriye'yi ziyaret etti ve dönüşünü de Sicilya üzerinden gerçekleştirdi. İkinci seyahati sırasında da İskenderiye'de öldü. Bu sırada Doğu, haçlıların taarruzu dolayısıyla karışık bir vaziyette idi. **İbn Cübeyr**, gördüklerini ayrıntılı bir biçimde nakletti. O, yalnızca olayları değil, aynı zamanda şehir hayatını ve ekonomik durumu da ortaya koydu. **İbn Cübeyr**'in bu seyahatnamesi XII. yüzyıl Doğusunun bir numaralı kaynağı durumundadır.

H. VIII / M. XIV. yüzyılda **İbn Battuta** (Ö. 779 / 1377) Asya ve Afrika'yı yakından tanımak üzere Tanca'dan yola çıktı. Onun seyahatnamesi *Rihletü İbn Battuta*, adıyla tanınır.⁴⁵ Önce Mekke'de haccını tamamladı, daha sonra ise Irak ve İran'ı dolaştı. Tekrar Mekke'ye dönerek orada iki sene kaldı. Daha sonra da Doğu Afrika'ya gitti. Nihayet Anadolu'ya geldi. Buradan sonra sırasıyla Kırım ve bir müddet kadılık yaptığı Hindistan'da kaldı. Müteakibiben Çin ve Sumatra'ya gitti. Bir diğer uzun seyahati sırasında ise, Batı ve Orta Afrika'yı ziyaret etti. **İbn Battuta**'nın Seyahatnamesi, tarihçiler, coğrafyacılar ve antropologlar için önemli bir kaynak oluşturur.

Bunlar haricindeki seyahatnameler, daha sonraki değişik dönemlerde gerçekleştirilecektir. Nitekim bu tarz, günümüzde de geçerliliğini korumaktadır. Muhtevalarını belirten benzer isimler taşıyan bu eserlerden⁴⁶ **el-Ayyaşî** (1090 / 1679), **el-Kalsâdi** (Ö. 891 / 1486), **el-Varsilâni** (Ö. 1210 / 1795), **el-Zeyyanî** (Ö. 1833) ve **Tahtavî** (Ö. 1873)'-ninkileri hatırlatmak şimdilik yeterli olacaktır.

44 Brill yayınları arasında Leiden ve ayrıca Kahire'de yayınlandı. **Gaudefroy-Demombynes** tarafından Paris'te 3 cilt olarak Fransızcaya çevirisi (*Relation de Voyage*) yayınlandı.

45 *Tuhfeu'n-Nuzzâr* adıyla Kahire'de yayınlandı. *Relation de Voyage*, **C. Dufrémy** ve **B. Sanguinetti** tarafından Fransızcaya çevrilerek Paris'te yayınlandı. (1953-1963). Fransızca ikinci baskısı **V. Monteil**'in önsöz ve notlarıyla Paris'te 1968'de ve son olarak ta 1982'de yine aynı yerde 3 cilt olarak yayınlandı.

46 *Relation d'al-Ayyâshi*, Fes, 1982, c. 2.

Relation d'al-Qalsâdi, Tunis, 1978.

Relation d'al-Warhilâni, Alger, 1903.

Relation d'al-Zayyânî, Rabat, 1967.

Relation de Tahtâvi, Kahire.

MODERN DÖNEM

XIX. yüzyıldan itibaren, modern çağda tarih incelemeleri büyük bir hız kazandı. El-Câbertî (Ö. 1825), Doğu ile Batı arasında yeni ilişkilerin doğmasına neden olan Napolyon'un Mısır'a çıkışının tarihini yazdı.⁴⁷ İslâm dünyasının yeniden uyanışı ile Birlikte, tarihçilik bütün müslüman ülkelerde gelişti. Corci Zeydân *Tarihu't-Temeddüni'l-İslâm* (İslâm medeniyeti Tarihi)'i yazdı.⁴⁸ Hasan İbrahim Hasan Fatımiler konusunda uzmanlaştı, Abdullah İnan ve Hasan Munis özellikle müslüman İspanya'nın tarihi ile ilgilendiler. Diğer tarihçiler de özellikle Emeviler ve Abbasiler dönemlerini incelediler. Mağrib'de tarihçiler; Murabitlar, Muvahhidler, Rüstemiler, Zeyyaniler gibi değişik dönemleri aydınlığa çıkardılar. Osmanlılar dönemi, sayısız araştırmaya konu teşkil etti.

Günümüzde tarih araştırmaları sahasında bir çok ilmî süreli yayın görülmektedir. Üniversiteler güçlerini az veya yanlış tanınan dönemlerin araştırılmasında yoğunlaştırdılar. Önemli olaylar veya meşhur kişilerle ilgili, çok sayıda kollekyum ve konferanslar düzenlendi. Onların çalışmaları tutanaklar veya özetler halinde yayınlandı. Bunların en önemlilerini belirtmek bile burada çok yer alacaktır. Bugün İslâm ülkelerinde, tarih araştırmaları, büyük bir genişliğe kavuşmuş ve olayları olduğu kadar kültür, ilim ve sosyo-ekonomik hayatı da kucaklar hale gelmiştir.

47 Kahire'de basıldı.

48 Kahire'de 4 cilt olarak basıldı.